

⁶⁸ Евдокимов Г. Л. О культурно-хронологических различиях катакомбных памятников Нижнего Поднепровья, Приазовья и Крыма // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.— Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР.— Днепропетровск, 1980.— С. 48—50.

⁶⁹ Березанская С. С., Шапошникова О. Г.: Т. Б. Попова. Племена катакомбной культуры. Северное Причерноморье во втором тысячелетии до н. э.— Тр. ГИМ.— № 24.— М., 1955 (Рец.) // СА.— 1957.— № 2.— С. 270—275.

С. Ж. Пустовалов

ВОПРОСЫ РЕКОНСТРУКЦИИ СОЦИАЛЬНОГО СТРОЯ КАТАКОМБНОГО ОБЩЕСТВА

На основе новых материалов и теоретических разработок автор прослеживает степень разложения первобытности и конкретизирует форму социальной системы катакомбного общества Северного Причерноморья, которое, по его мнению, является сословно-кастовым.

S. Zh. Pustovalov

THE QUESTIONS OF SIMULATING SOCIAL SYSTEM OF THE CATACOMB COMMUNITY

Basing on the new materials and theoretical investigation, the author observes the extent, to which the prehistoric period decayed, and determines the form of social system of Catacomb culture on the Northern Black Sea Coastland; author believes that the structure of this system was of class and caste nature.

Одержано 27.08.90

ПОХОВАННЯ ЗРУБНОЇ СПІЛЬНОТІ З БУЛАВАМИ

В. Г. Житников, В. В. Циміданов

У статті розглянуто поховальні комплекси зрубної культури, які містять булави. Робиться висновок, що у розвиненій зрубній культурі поховання з булавами не менш репрезентовані, аніж серед комплексів покровського типу.

Стандартним поховальним інвентарем зрубної культури був керамічний посуд, у якому до могили ставилась їжа (каші, напої тощо). Певно, цього було досить для переправи у царство померлих. Що ж до інших категорій інвентаря, то вони присутні лише, приблизно, у 10% поховань (про це свідчить аналіз 2326 поховальних комплексів з території України). Зрубна спільнота належить до того типу культур, яким було пригаманно класти до могили мінімум речей. У культурах іншого типу, зокрема у багатьох народів Сибіру, небіжчика супроводжували практично усі речі, які були необхідні живій людині у повсякденному житті¹. Але у індоєвропейських народів такі звичаї майже не практикуються. Тим цікавішим є те, за яким принципом серед багатьох речей, які оточували людину за життя, обиралися ті нечисленні, що потрапляли до її могили.

© В. Г. ЖИТНИКОВ, В. В. ЦИМІДАНОВ, 1999

Стосовно зрубної культури можна відзначити, що у могилу, крім кераміки, могли класти речі, які засвідчували соціальний стан померлого, зокрема, пов'язані з його статусом. Під останнім ми розуміємо соціальну роль — відношення члена соціуму до відправлення певної функції². Однією з таких речей є булава, яка, що вже зазначалося деякими дослідниками, була у зрубній культурі перш за все на вершні жезла — інсигнії влади³ і маркувала статус володаря. На сьогоднішній день ми маємо вже досить репрезентативне зведення зрубних поховань з булавами. Є також і серія поховань, які дослідники відносять до пам'яток покровського типу.

Пам'ятки покровського типу в останні роки викликали багато дискусій, які виникають, зокрема, через неадекватне розуміння їх різними дослідниками. Критерії виділення поховань покровського типу є досить розпливчастими, що також стимулює виникнення різних поглядів щодо них. Отож слід пояснити нашу позицію.

Класичні пам'ятки покровського типу походять з території Нижнього Поволжя й степового Волго-Донського межиріччя. Стосовно цієї території під похованнями покровського типу ми розуміємо такі поховання, які мають у кераміці впливи абашевських керамічних традицій. Серед комплексів покровського типу вирізняється ранній пласт, який є синхронним Синташті, Потапівці й похованням так званих воїнів-колісничих лісостепу Волго-Доння та Середнього Подоння. Цей пласт маркується щитковими псаліями та крем'яними вістрями стріл. Ранні покровські поховання ми відносимо до передзрубного часу. Лише пізні, тобто поховання часу, коли щиткові псалії та більшість типів крем'яних стріл вийшли з ужитку, ми схильні, не змішуючи їх із власно зрубними комплексами, розглядати у сукупності з останніми⁴. При цьому ми пристаємо до думки, що на певному етапі покровці співіснували із власне зрубним населенням, мали з ним щільні контакти і відігравали важливу роль в його історії⁵.

У межах ареалу зрубної спільноти поховання з булавами найчисленніші у Поволжі. Далі на захід їх кількість зменшується, а до того ж навіть ті з них, що відомі, опубліковані здебільшого фрагментарно⁶. Отже публікація кожного нового поховання з цією категорією інвентаря має важливе значення. Два таких комплекси було досліджено експедицією Ростовського держуніверситету, якою керував В. Г. Житников.

Перше поховання походить з півночі Ростовської області Росії і територіально належить до Середнього Подоння⁷. Комплекс досліджено під час розкопок Ясинівського могильника у Боківському районі на правобережжі Дону. Могильник був розташований за 2,3 км на північ — північний захід від хут. Ясинівка (що близько 20 км на південь від станиці Вьошенської), на вододілі балок Ясинівська та Келья. До складу могильника входило 6 курганів, витягнутих ланцюжком на 1,8 км на захід — північний захід — схід — південний схід. Насипи інтенсивно розорювалися.

Курган 2, який нас цікавить, був злегка витягнутий зі сходу на захід і мав розміри 25×20 м та висоту 0,49 м. У ньому досліджено 8 поховань доби пізньої бронзи, поховальний обряд яких був тотожним: неглибокі прямокутні ями, орієнтовані по лінії північ — південь; небіжчиків покладено у скорченому стані на лівому боці головою на північ. За даними стратиграфії основним у кургані було поховання 7, але, враховуючи тотожність обряду та планіграфію (поховання розміщено компактно, вони не порушують одне одне, відстань між сусідніми могилами коливається від 2,3 до 3,6 м), слід припустити, що усі поховання кургану здійснено однією групою населення упродовж відносно короткого проміжку часу.

Поховання 3 (рис. 1, 1), де знайдено булаву, містилося у південній частині кургану за 7,7 м на південь — південний захід від репера. Розміри поховальної ями: довжина — 1,60—1,77, ширина — 1,12—1,17, глибина від Р — 2,01 м. Заповнення здебільшого гумусоване.

У західній частині ями скорчено, на лівому боці, головою на північ — північний схід (13°) лежав кістяк небіжчика (чоловіка 20—25 років). Кістки збереглися погано. Права рука була зігнута під прямим кутом і ліктем, ймовірно, притиснута до грудей. Кисть цієї руки знаходилась на лікті лівої. Ліва рука була мовби «вивернута» або відкинута убік, злегка зігнута у лікті й кистю спрямова-

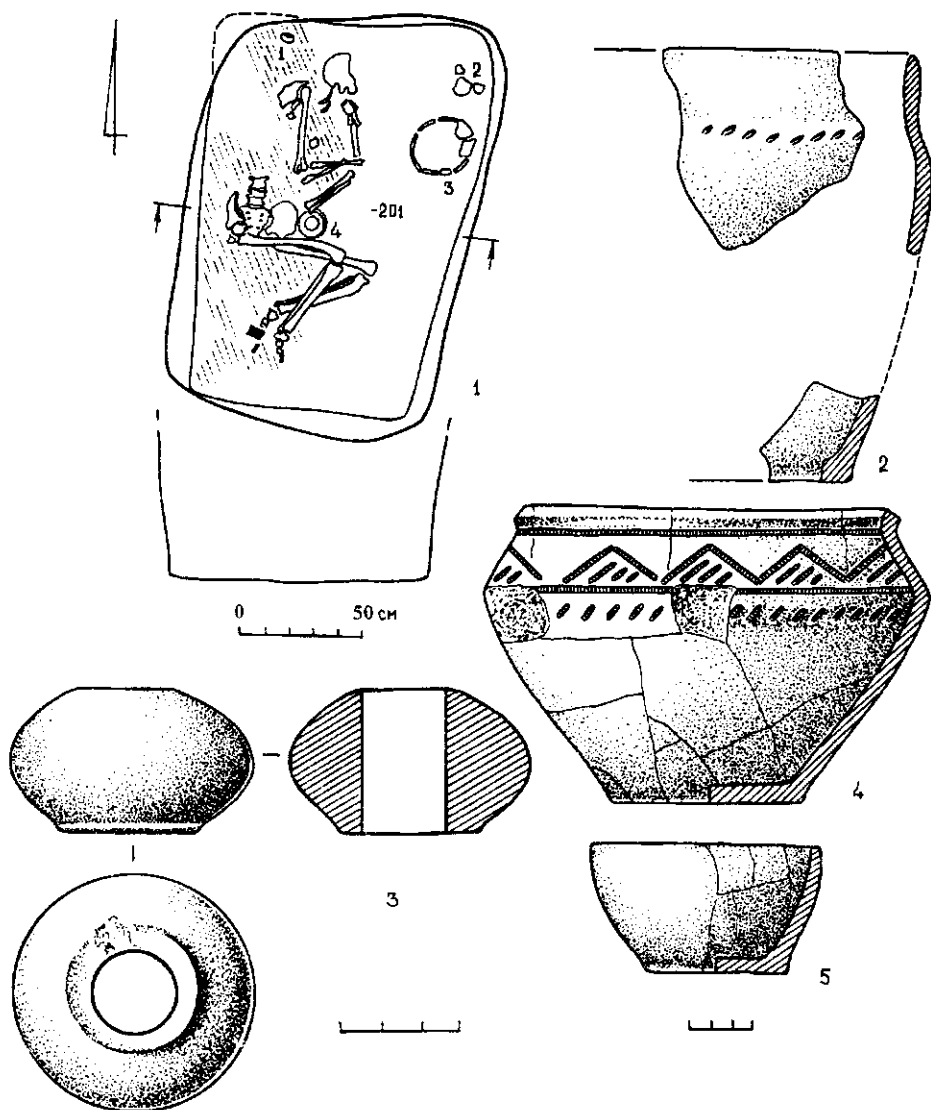

Рис. 1. Поховання з кургану 2 Ясинівського могильника: 1 — план поховання (1 — булава; 2—4 — посудини); 2, 4, 5 — посудини; 3 — булава.

на до стегнових кісток. Кут між лінією хребта та стегновими кістками — 90° ; кут між стегновими та гомілковими кістками — 60° для правої ноги й 35° для лівої. Під кісткою зафіксовано тлін червоно-брунатного кольору.

Біля черепа знайдено ретельно відполіровану булаву діаметром 5,6, висотою 3,6 см, виготовлену з дрібнозернистого матеріалу чорного кольору з білуватими плямами й розводами (рис. 1, 3). Вона має вигляд кулі, сплющеної з «полюсів». Канал свердління діаметром 2 см дещо асиметричний відносно горизонтального перетину виробу. Навколо одного краю є дуже виразний пружок.

У північно-східному куті могили знайдено фрагмент горщика (рис. 1, 2), орнаментованого по плічках заглибленнями. Поверхня посудини нерівна, здебільшого чорна та сіра, у верхній частині є сліди загладжування, ймовірно жмутом трави. Черепок у зламі чорний. Діаметри по краю вінець — 16, дна — 8—11, товщина стінки — 0,7 см.

На південь від попередньої посудини знаходилась друга, що мала гостроріберну форму (рис. 1, 4). Обриси її дещо асиметричні. Верхня частина орнаментована крупнозубчастим штампом. Орнамент має вигляд смуги трикутників, а

нижче ребра є пояс похилих відтисків. Поверхня посудини має здебільшого цегляний колір. Черепок у зламі чорний. Тісто шарувате, має домішки шамоту. Висота посудини — 14,7, товщина стінки — 0,8, діаметри: по краю вінець — 18,7, по ребру — 22,9, дна — 8,5 см.

Поряд із тазом небіжчика стояла невеличка банка з асиметричними обрисами (рис. 1, 5). Поверхня здебільшого мала брунатний колір і сліди загладжування. Черепок у зламі чорний. У тісті є домішки шамоту та білі крихти. Висота посудини — 6,5, товщина стінки — 0,6—0,7, діаметри: по краю вінець — 11,3, по дну — 6,8 см.

Друге поховання з булавою походить з Нижнього Подоння. Його виявлено при розкопках могильника Кастирський V у Константинівському р-ні Ростовської обл. (18—20 км на схід від м. Константинівськ). Могильник знаходився за 0,8 км на схід від хут. Кастирка та за 2 км на південний захід від станції Богоявленської — на правобережній заплаві Дону. Більшість курганів могильника, який складався з 17 насипів, тягнулися ланцюжком-напівдугою упродовж 1 км по лінії захід — схід невисокою (до 1 м) терасою. Насипи не розорювалися.

Курган 2 діаметром 20 та висотою 0,63 м вміщував 9 поховань, 7 з яких — ка-такомбного часу, а 2 — доби пізньої бронзи. Останні не супроводжувалися досипками й мали тотожний поховальний обряд, а отже, ймовірно, були синхронними.

Поховання 1, яке нас цікавить (рис. 2, 1), виявлено у південно-західному секторі за 2,95 м від Р. Його глибина від Р — 0,9 м. Могильну яму не простежено. Кістяк (чоловік (?) віком за 20 років) добре зберігся. Небіжчика покладено скорчено на лівому боці головою на схід (88°). Кут між лінією хребта та стегновими кістками — 32° для лівої ноги та 57° — для правої. Кут між стегновими та гомілковими кістками — 26° та 18° відповідно.

Перед кістяком лежала булава (рис. 2, 3), виготовлена з кристалічного мінералу сірого кольору із зеленкуватим відтінком. Вона має грушоподібну форму. Канал свердління звужений донизу. Його діаметр — 2,6 см зверху та 2,2 см знизу, тулуб має висоту — 7,0, діаметр — 7,8 см.

Біля лицьової частини черепа, поряд з булавою, знайдено розчавлену посудину з ребром (рис. 2, 2). Орнамент виконано шнуром. Композиція має вигляд двох ліній (під краєм та по ребру), між якими містилися відбитки у вигляді подвоєних кутів. Поверхня посудини плямиста — від брунатного до темно-сірого кольору, тісто грубе, на зламі чорне, шарувате, з домішками шамоту та камінців. Реконструйовані розміри: висота — 11,6, діаметр по краю вінець — 18,3, по ребру — 20, по дну — 11,5 см.

Культурна атрибуція обох описаних нами поховань з булавами ще років десять тому не викликала б сумнівів і була б визначена як зрубна. Та зараз ситуація ускладнилася у зв'язку зі зростанням інтересу до пам'яток покровського типу. Прагнення вичленити ці поховання в умовах, коли критерії їх виділення є розпливчастими й, зокрема, відсутня вичерпна типологія кераміки пам'яток покровського типу, призвело до того, що подекуди до загалу покровських залучаються комплекси, які мають мінімум спільного з похованнями епонімного могильника. Показова у даному випадку ситуація з кастирським похованням. Е. С. Шарафутдінова віднесла його до пам'яток покровського типу⁸, не аргументуючи такий висновок. Проте ані форма посудини, ані орнамент, ані техніка його нанесення не є типовими для пам'яток покровського типу Нижнього Поволжя. Навпаки, посудина має багато аналогій серед зрубних матеріалів⁹. Ступінь скорченості та орієнтація похованого, а також розміщення посудини — типowo зрубні, на відміну від поховань покровського типу, яким притаманна слабка скорченість кістяків, домінування північної орієнтації й розташування посудин не перед похованим, а за його головою, спиною або біля ніг¹⁰. Отже, за всіма ознаками поховання з Кастирок демонструє свою належність до зрубної культури. Щодо залучення його до кола покровських пам'яток, то це є проявом наявної зараз тенденції розширювати зведення покровських комплексів за рахунок пам'яток інших культур, зокрема зрубної, на що деякі дослідники вже звернули увагу¹¹.

У даному зв'язку слід торкнутися однієї з праць О. В. Кузьминої, яку присвячено співвідношенню абашевських та покровських пам'яток Волго-Уралля. Праця є конче важливою для розробки покровської проблематики, але, разом з тим, має певні недоліки. Зокрема, дослідниця, вживаючи визначення «покров-

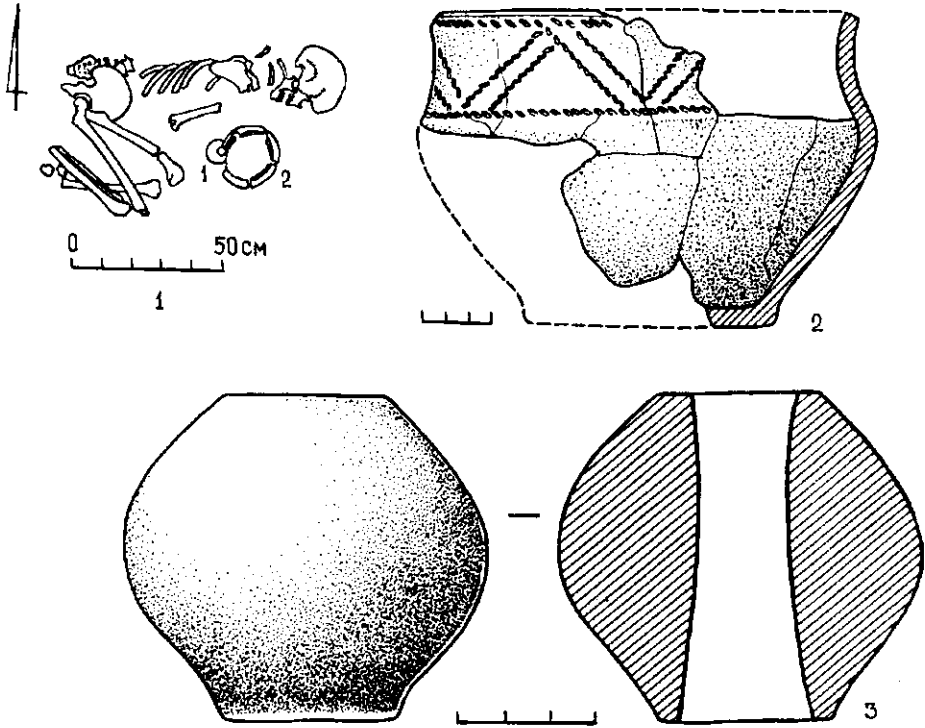

Рис. 2. Поховання 1 кургану 2 могильника Кастирський V: 1 — план поховання (1 — булава; 2 — посудина); 2 — посудина; 3 — булава.

ська культура», не уточнює, що вона розуміє під ним. А це слід було б зробити, бо на сьогоднішній день фактично існує дві «покровські культури». Одна — у розумінні Н. М. Малова¹³. До неї віднесено комплекси, які цей дослідник раніше називав «пам'ятками покровського типу». Інша — у розумінні В. В. Отрошенка. До неї залучено пам'ятки лісостепової зрубної культури¹⁴. Обидва підходи є майже взаємовиключними. Якщо стати на позицію другого, то пам'ятки власне покровського типу до покровської культури, тобто зрубної культури, що цілком склалася, навряд чи можна віднести¹⁵. З контексту роботи О. В. Кузьминої можна всеж-таки зробити висновок, що під «покровською культурою» вона розуміє майже те саме, що й Н. М. Малов. Але ж класичні пам'ятки покровського типу здебільшого розташовані на теренах північної частини Нижнього Поволжя¹⁶, лише частково проникаючи у Середнє Поволжя¹⁷. Разом з тим, самарські дослідники свого часу, розглядаючи пам'ятки першого періоду зрубної культури Середнього Поволжя, виділили серед них дві синхронні групи. В одній з них абашевські риси не фіксуються, в другій вони мають місце, й ця остання група була залучена до пам'яток покровського типу, хоча й залишилася у рамках зрубної культури. При цьому до опорних пам'яток покровського типу Середнього Поволжя було віднесено Новопавлівський, Пісочнянський та I і II Федорівські могильники¹⁸. Згодом деякі дослідники стали констатувати наявність значних відмінностей між матеріалами згаданих могильників і власне покровськими пам'ятками¹⁹. І все ж тенденція виділяти серед комплексів зрубної культури Середнього Поволжя покровську групу збереглася²⁰.

О. В. Кузьмина пішла дещо далі. Вона пише вже не про покровську групу, а про покровську культуру і до того ж підкреслює, що покровські пам'ятки (у тому складі, певно, й середньоволзькі) зрубними не вважає²¹. Отже комплекси могильників Новопавлівки, Пісочного, Федорівки, як і деякі інші матеріали, що тривалий час трактувались як належні до зрубної культури, О. В. Кузьмина вилучила з неї. Певно, пошук пам'яток покровського типу (чи культури) на теренах Середнього Поволжя — не безперспективна справа. Але ж слід шукати комплекси, які б мали значну подібність до матеріалів епонімного й інших одно-

культурних з ним могильників Нижнього Поволжя. У випадку з кожним конкретним комплексом Середнього Поволжя це питання треба розглядати окремо, не обмежуючись лише декларуванням. Необхідно зіставити цей комплекс, з однієї сторони, з матеріалами зрубної культури, а з другої — з матеріалами класичних покровських комплексів Нижнього Поволжя. Торкнемось поховань могильника Пісочне²².

Наявність спільних рис у поховальному обряді та інвентарі дозволяє вважати, що Пісочнянський могильник було залишено якоюсь однією групою населення. Більшість посудин з поховань²² за орнаментом та формою відповідає нашим уявленням про кераміку зрубної культури. Абашевські риси демонструють лише дві посудини. Одна²⁴ має в тісті домішку мушлі, що є однією з найважливіших ознак кераміки покровського типу, але в іншому посудину можна цілком зіставити зі зрубними горщиками. Друга посудина²⁵ має широкий жолобок на внутрішній поверхні вінець, що також притаманно покровській кераміці, але орнамент посудини нетиповий для покровської кераміки Нижнього Поволжя. Ще одна посудина²⁶ мала форму, добре відому у зрубній культурі, але орнамент у вигляді смуги трикутників вершинами вниз, заповнених зигзагами, у зрубній культурі (як, доречі, й у пам'ятках покровського типу) не поширений. Та зрідка такий орнамент, щоправда на посуді інших форм, у зрубній культурі все-таки трапляється²⁷. Що ж до інших категорій поховального інвентаря могильника, то їх взагалі не виявлено у пам'ятках покровського типу Нижньої Волги (кинджали з литими рукоятками, ніж без перехрестя з довгою металевою рукояткою), або вони відомі й у пам'ятках покровського типу, й у зрубній культурі (ножі з перехрестям, бронзова накладка на дерев'яну чашу, кістяні деталі стріл, навершя жезла). Поза похованих (скорчено на боці з руками біля обличчя) характерна як для покровських, так і для зрубних поховань. Північна ж орієнтація у зрубній культурі лісостепового Поволжя — звичайне явище²⁸. Отже, покровські риси у могильнику Пісочне поодинокі й не дозволяють, на нашу думку, залучати цей могильник до кола пам'яток покровського типу.

Ми не маємо за мету розглядати усі комплекси Середнього Поволжя, які О. В. Кузьміна віднесла до покровської культури. Зазначмо лише, що навіть з таблиць, які наведено дослідницею в її праці, добре видно, що у багатьох випадках кераміка Середнього Поволжя відверто десонує й на тлі абашевських прототипів, і форм нижньоволзького посуду²⁹.

Немає підстав залучати до кола покровських кістяних виробів жезл з могильника Красносольок³⁰. Повної аналогії виробу ми не знайдемо ані у зрубних, ані у покровських пам'ятках. Та більшість компонентів декору жезла не трапляється на речах із пам'яток покровського типу. Разом з тим, ми знайдемо їх на кераміці та кістяних виробках зрубної культури — й різноманітні меандри, подібні до меандрів красносольківського жезла³¹, й свастики, вписані у ромби³².

Важко погодитися й із залученням до покровської культури поховання зі складною головною прикрасою І Новоябалаклинського могильника³³. Посудина поховання, як загалом й решта кераміки могильника³⁴, не має виразних покровських рис. Що ж до самої прикраси, то хоча деякі аналогії її окремим компонентам у пам'ятках покровського типу є³⁵, в цілому більш доречним буде розглядати цей виріб як андронівський імпорт³⁶.

Усі ці зауваження не зменшують значення роботи О. В. Кузьминої. Її думка про те, що покровські пам'ятки мають низку провідних ознак археологічної культури³⁷, багато в чому правомірна, якщо тільки не залучати до складу покровської культури комплекси, які мають до неї мінімальне відношення. У протилежному випадку цілісність культури буде лише розмиватися, і деякі ознаки перестануть «працювати». Наприклад, одну з ознак покровської культури — «сталий набір типів кераміки й елементів орнаменту, що складають характерні тільки для цієї кераміки композиції»³⁸ — навряд чи можна віднести до частини посуду з поховань Середнього Поволжя, залучених до зведення. Орнамент цих посудин не може претендувати на те, щоб бути типовим лише для покровської кераміки. Більш того, для неї він часто і не є притаманним. Наголосимо ще раз, що критерії виділення поховань покровського типу повинні бути максимально жорсткими. Гонитва ж за кількістю завжди шкодить якості. Але повернімося до розгляду поховань з булавами.

Поховання Ясинівського могильника має північну орієнтацію, що розглядається деякими дослідниками як риса комплексів покровського типу. Та цей критерій не слід абсолютизувати, бо у лісостеповій частині зрубного ареалу така орієнтація у власне зрубній культурі не є рідкісною³⁹. Таким чином, при розгляді Ясинівського комплексу, головну увагу слід приділити комплексу з поховання. Найбільш показовою є гострореберна посудина (рис. 1, 4). Форма й орнамент її дуже типовий для зрубної культури⁴⁰. Дві інші посудини (рис. 1, 2, 5) також мають численні аналогії у зрубній культурі. Отже, найбільш вірогідною ми вважаємо зрубну, а не покровську культурну атрибуцію ясинівського поховання з булавою.

Окрім двох описаних комплексів на теренах Подоння маємо й інші поховання з булавами доби пізньої бронзи. Вони походять з території Середнього Дону. Один з комплексів — поховання Підклетненського могильника, 13/2, Воронежська обл. Спочатку цей комплекс було віднесено до другого етапу донської лісостепової зрубної культури⁴¹, внаслідок чого ми використали його у роботі про зрубні поховання з жезлами⁴². Але зараз А. Д. Пряхін переглянув культурну атрибуцію згаданого комплексу й залучив його до заключного етапу доно-вольської абашевської культури⁴³. Оскільки поховання могильника досі залишаються неопублікованими, визначити хронологічне співвідношення підклетнинського комплексу з булавою й поховань з булавами з Кастирок та Ясинівського поки що неможливо.

Раніше до зрубної культури залучалось й поховання з булавою із зруйнованого кургану поблизу Мазурок (Воронезька обл.). М. М. Чередниченко відніс знахідки з кургану до покровського етапу зрубної культури⁴⁴, а А. Д. Пряхін та Ю. П. Матвеев — до першого етапу донської лісостепової зрубної культури⁴⁵. Тепер з'явилась тенденція трактувати поховання як пам'ятку покровського типу⁴⁶. Але обставини знахідки невідомі, й важко бути певним, що всі речі зі зруйнованого кургану: бронзові спис та ножі, дві булави (одна з яких фрагментована) й фрагмент кераміки⁴⁷ містилися в одній могилі. Якщо ж це дійсно так, то комплекс слід датувати не зрубним часом, а часом поховань так званих воїнів-колісничих, бо саме в похованнях цього періоду маємо аналогії спису з Мазурок⁴⁸.

До цього ж періоду належить ще одне поховання з булавою, яке було досліджено в кургані 16 Першого Власівського могильника (Воронезька обл.). Поховання № 4 з Власівки⁴⁹ за всіма ознаками належить до передзрубного часу, але у цьому ж кургані було поховання № 3, стратиграфічно більш пізнє⁵⁰. Воно також містило булаву. З культурною атрибуцією та хронологією цього комплексу справа є дещо складнішою. Автори публікації розглядають поховання № 3 разом з іншими похованнями кургану, які вони відносять до пам'яток покровського типу. При цьому автори зазначають, що посудини з поховання⁵¹ значно відрізняються від посудин ранніх поховань кургану за відсутністю абашевських рис, а три з них відповідають керамічним формам зрубної культури⁵². Цікавим є орнамент «гострореберного кубка»: розташовані вище ребра два пояси трикутників, спрямованих зустріч один одному вершинами, між якими залишене чисте поле у вигляді зигзагу, й пояс трикутників, що відходять від ребра вниз⁵³. Цей орнамент дуже специфічний, та головні його складові мають дуже близькі аналогії в орнаменті зрубних посудин Середнього Поволжя, а саме у так званих кераміці андронівського вигляду⁵⁴. Додамо, що така кераміка притаманна навіть не найранішим пам'яткам зрубної культури цього регіону⁵⁵. Компоненти орнаменту другої посудини з поховання № 3 Власівського кургану⁵⁶ — подвійний зигзаг та пояс ромбів — є досить звичайними для зрубної культури. Та найважливішим, на нашу думку, є те, що посудини з поховання № 3 не містили у тісті домішок товченої мушлі. Натомість, посудини більш ранніх поховань кургану цю ознаку мали. На території Середнього Подоння наявність у складі керамічного тіста домішків мушлі є ознакою абашевської кераміки. Кераміка ж розвиненої зрубної культури характеризується іншим складом тіста⁵⁷. Усе зазначене, на нашу думку, свідчить на користь саме зрубної культурної атрибуції поховання № 3 з Власівки.

На захід від Подоння поховання з булавами доби пізньої бронзи зовсім поодинокі⁵⁸. Тому значний інтерес представляє інформація про комплекс, досліджений В. А. Грінченком під час робіт Дніпрогесівської експедиції у 1930 р.

Це поховання неодноразово згадувалося у літературі, але лише мимохідь⁵⁹. У звіті В. А. Грінченка, на жаль, відсутні креслення та малюнки речей. Є лише фотографія поховання, ракурс якої, до того ж, не дуже вдалий. Але ретельний опис, зроблений дослідником, певною мірою компенсує ці недоліки⁶⁰.

Курган з Вознесенського могильника (м. Запоріжжя) мав висоту 0,5—0,6 м і діаметри 18 м по вісі схід — північний схід — захід — південний захід і 16,5 м по вісі північ — північний захід — південь — південний схід. Досліджені 7 чи 8 поховань здебільшого зруйновані. Основним було поховання у ямі, яку виявлено в центрі. Культурно атрибуувати зруйнований комплекс неможливо. Поховання перекривалося зверху кам'яним закладом розмірами 4,15×4,05 м. Саме на поверхні закладу зафіксовано залишки двох зрубних поховань, які, таким чином, були пускними у вже існуючий насип. Досипками вони не супроводжувалися.

Поховання «е» знайдено на глибині 0,53 м від поверхні кургану за 1,8 м на північ — північний схід від центру. Хоча воно й було сильно зруйнованим, позу небіжчика реконструювати можливо. Він лежав у сильно скорченому стані на лівому боці, а орієнтація була східна — південно-східна. Похований мав дуже великий зріст (довжина стегнової кістки — 0,48 м). На південь від залишків черепа знаходилися булава й фрагменти посудини.

Булава діаметром 7, висотою 5,3 см мала форму кулі, сплющеної з «полюсів». Канал свердління конічний, його діаметр 2,4—1,5 см. Поверхня булави відполірована.

Горщикоподібна посудина мала чорний колір. Краї вінець відігнуті назовні, тулуб мав плавний вигин у верхній третині. Кераміка такого типу добре відома у комплексах зрубної культури, та й поховальний обряд не залишає сумнівів, що поховання належить саме до цієї культури.

На південь від поховання «е» за 0,27 м на тому ж рівні *in situ* виявлено стегонову та гомілкову кістки людини, поверх яких лежала ще одна стегонова кістка. В. А. Грінченко позначив ці кістки як окреме поховання «ф» і підкреслив, що поховання «е» та «ф» займали площу 0,9×0,87 м. На нашу думку, перед нами — парний комплекс. Судячи за залишками поховання «ф», поза небіжчика реконструюється як сильно скорчена на лівому боці, а орієнтація, враховуючи безпосередню близькість кістяка «е», може бути тільки східно—східно-південною. Небіжчики лежали паралельно, а відстань між ними не перевищувала 0,2 м. При цьому людину, поховану з булавою, було покладено за спиною іншої (теж дорослої). Таке розміщення померлих є дуже типовим для парних зрубних поховань. Проте цікавим є те, що розглянутий комплекс — єдине з відомих досі парних поховань зрубної культури, де містився жезл.

Ще одне зрубне поховання кургану («с», за автором звіту) знаходилося на південний схід від центру на поверхні кам'яного закладу. Небіжчика було покладено у сильно скорченому стані на лівому боці. Кисті рук знаходилися перед обличчям. Біля лобної частини черепа стояла посудина біконічної форми, оздоблена по вигину тулуба відтягнутим «рубчиком». Орнамент виконано перекрученим шнуром. Композиція складається з двох горизонтальних ліній під краєм вінець, нижче яких був зигзаг.

Усі три поховання з булавами, які ми публікуємо, належать до розвиненої зрубної культури. Існує думка, що поширення булав припадає на період, що передує розвиненій зрубній культурі, а після зникнення пам'яток покровського типу зникають і булави з поховань⁶¹. З цим неможливо погодитись. Серед врахованих нами поховань з булавами⁶² лише шість (Натальїне II, к. 6, 7; Осинівка, 1/2; Бикове, 1/5; Верхній Баликлей, 6/6 та, можливо, Підклетне 13/2) можна залучити до пам'яток покровського типу. Поховання ж із Староябалаклінського могильника, 28/3, Кам'яного Врага, 2/25, Бережнівки II, 90/2, Йорзівки III, 1/3, Йорзівки V, 1/1, Нікольського III, 1/5, Стили, 1/5 та три описаних вище комплекси на роль покровських претендувати не можуть. Що ж до поховань з Сибайського II могильника, Єлхового Куста, к. 2, Петровська, Березівського могильника та Пришиба, 2/40, то за браком інформації зробити висновок про їх співвідношення з пам'ятками покровського типу поки що не є можливим. Отже, у розвиненій зрубній культурі поховання з булавами не менш репрезентативні, ніж серед комплексів покровського типу.

Примітки

¹ Грачева Г. Н. Отражение хозяйственного и общественного укладов в погребениях народностей севера Западной Сибири // Сициальная история народов Азии.— М., 1975.— С. 138—140; Семейная обрядность народов Сибири.— М., 1980.— С. 92, 98, 102 и др.

² Цимиданов В. В. Статус и ранг в социальной структуре срубного общества // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э.— Тирасполь, 1994.

³ Отрощенко В. В. Клейноды зрубного суспільства // Археологія.— 1993.— № 1.— С. 103, 104; Цимиданов В. В., Евглевский А. В. Классификация погребений с инсигниями власти срубной общности // Археологический альманах.— Донецк, 1993.— № 2.— С. 102.

⁴ Цимиданов В. В. Две группы воинских погребений середины II тыс. до н. э. в Волго-Донском регионе // Материалы археологического семинара.— Донецк, 1992.— Вып. 1.

⁵ Кочереженко О. В., Слонов В. Н. О соотношении покровских и раннесрубных памятников Нижне-Волжского Правобережья // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья.— Саратов, 1991; Мыськов Е. П. К проблеме периодизации памятников срубной культуры Нижнего Поволжья и Волго-Донского междуречья // РА.— 1991.— № 4.— С. 161, 162.

⁶ Цимиданов В. В., Евглевский А. В. Указ. соч.— Табл. 1. Списки похоронь з булавами зрубной культурно-історичної спільноти дивись також: Малов Н. М. Погребения с булавами и втками из Натальинского могильника // Археология Восточно-Европейской Степи.— Саратов, 1991.— С. 32; Отрощенко В. В. Клейноды...— С. 101, 102, 104. Нещодавно з'явилась інформація про ще одне поховання: Мамонтов В. И. Об инсигниях власти в погребениях эпохи поздней бронзы из районов Поволжья и Дона // Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века.— Волгоград, 1996.— С. 59.

⁷ Південною межею Середнього Подоння є місце поблизу станиці Качалинської, де Дон повертає на південь і далі прямує на південний захід (Шарафутдинова Э. С. Периодизация срубной культуры Нижнего Подонья // Срубная культурно-историческая общность.— Куйбышев, 1985.— С. 146.).

⁸ Шарафутдинова Э. С. Начальный этап эпохи поздней бронзы в Нижнем Подонье и на Северском Донце // Донские древности.— Азов, 1995.— Вып. 4.— Рис. 10, 9—11. На малюнку посудини помилково не зображено орнамент.

⁹ Див., наприклад: Ковпаненко Г. Т. Курганы в Чаплинском районе Херсонской области // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР.— К., 1967.— Рис. 1, 3; Отрощенко В. В. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1984.— Рис. 1, 3; Марина З. П., Ромашко В. А., Феценко Е. Л. Курганы эпохи бронзы Среднего Присамарья // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1986.— Рис. 4, 17; Марина З. П., Ромашко В. А., Феценко В. Л. Курганы эпохи бронзы у с. Павловка // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы.— Днепропетровск, 1988.— Рис. 1, 7; Мыськов Е. П. К проблеме...— Рис. 2, 7, 11; Рассмакин Ю. Я., Колосов Ю. Г. Курганная группа у пгт. Пришиб.— К., 1992.— Рис. 12, 2; Памятники срубной культуры. Волго-Уральское междуречье // САИ.— Вып. В1-10.— Саратов, 1993.— Табл. 17, 7, 8 та ін.

¹⁰ Мыськов Е. П. К проблеме...— С. 157.

¹¹ Беседин В. И. Историкографический комментарий к покровской проблеме // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи.— Вып. 2.— Воронеж, 1986.— С. 45; Дискуссия на семинаре // Доно-Донецкий регион...— С. 79; Матвеев Ю. П. Покровские памятники Донечины в системе древностей предсрубного периода // Доно-Донецкий регион...— С. 52.

¹² Кузьмина О. В. Соотношение абашевской и покровской культур // Конвергенция и дивергенция в развитии культур энеолита — бронзы Средней и Восточной Европы.— СПб., 1995.— Ч. II.

¹³ Малов Н. М. О выделении покровской культуры // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья.— Саратов, 1991.

¹⁴ Отрощенко В. В. О двух линиях развития культур племен срубной общности // Пробл. «Археологія», № 1, 1999 р.

лемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Вып. II.— Запорожье, 1994.— С. 152, 153.

¹⁵ Малов Н. М. О выделении...— С. 51.

¹⁶ Малов Н. М. Историография вопроса о срубно-абашевском взаимодействии в Нижнем Поволжье // Древняя и средневековая история Нижнего Поволжья.— Саратов, 1986.— Рис. 2; Мыськов Е. П. К проблеме...— С. 160.

¹⁷ Малов Н. М. Погребения покровского типа степной и лесостепной Евразии // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны.— Липецк, 1992.— С. 130.

¹⁸ Васильев И. Б., Кузьмина О. В., Семенова А. П. Периодизация памятников срубной культуры Лесостепного Поволжья // Срубная культурно-историческая общность.— Куйбышев, 1985.— С. 71, 72.

¹⁹ Кузнецов П. Ф., Семенова А. П. Погребальный обряд срубной культуры лесостепного Поволжья // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья.— Саратов, 1991.— С. 19.

²⁰ Васильев И. Б., Кузнецов П. Ф., Семенова А. П. Памятники потаповского типа в лесостепном Поволжье // Древнейшие индоиранские культуры Волго-Уралья.— Самара, 1995.— С. 22.

²¹ Протоколы заседаний конференции «Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита — бронзы Средней и Восточной Европы» // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита—бронзы Средней и Восточной Европы.— СПб., 1995.— Ч. II.— С. 93.

²² Зудина В. Н., Скарбовенко В. А. Раннесрубный могильник у с. Песчаное // Древности Среднего Поволжья.— Куйбышев, 1985.

²³ Там же.— Рис. 5, 1, 2, 10, 11; 6, 4, 5, 10.

²⁴ Там же.— Рис. 6, 1.

²⁵ Там же.— Рис. 6, 9.

²⁶ Там же.— Рис. 6, 7.

²⁷ Татаринов С. И. О горно-металлургическом центре эпохи бронзы в Донбассе // СА.— 1977.— № 4.— Рис. 7, 10.

²⁸ Васильев И. Б., Кузьмина О. В., Семенова А. П. Периодизация...— С. 64, 75, 79.

²⁹ Кузьмина О. В. Соотношение абашевской и покровской...— Рис. 1, 7, 8, 11, 12; 4, 10, 11.

³⁰ Там же.— Рис. 7, 18.

³¹ Шаповалов Т. А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— Рис. 5; Кузьмина Е. Е. О западных связях андроновских племен // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1987.— Рис. 3, 14, 16; 6, 10, 15; Меандровий орнамент зрубної кераміки дослідники часто вважають наслідком андронівського впливу. У нашому випадку головним є те, що подібна кераміка походить з комплексів зрубної культури, а отже, яким би не було походження даного орнаменту, він посів у зрубної культурі своє місце, став одним з її елементів.

³² Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // МИА.— 1955.— № 46.— Рис. 17, 1—3.

³³ Кузьмина О. В. Соотношение абашевской и покровской...— Рис. 8, В.

³⁴ Горбунов В. С. Курганы эпохи бронзы на правом берегу р. Демы // СА.— 1977.— № 1.— Рис. 3.

³⁵ Там же.— С. 160, 161.

³⁶ Кузьминых С. В. Андроновские импорты в Приуралье // Культуры бронзового века Восточной Европы.— Куйбышев, 1983.

³⁷ Кузьмина О. В. Соотношение абашевской и покровской...— С. 48.

- ³⁸ Там же.
- ³⁹ *Отрощенко В. В.* О двух линиях...— С. 151, 152.
- ⁴⁰ Див., наприклад: *Ковалева И. Ф., Ромашко В. А., Чернявская Н. В., Христан А. М.* Раскопки курганных могильников бронзового века Среднего Приорелья // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках.— Днепропетровск, 1981.— Рис. 7, 4; *Марина З. П., Костенко В. И., Никитин С. В.* Курганный могильник у с. Бузовка // Степное Приднепровье в бронзовом и раннем железном веках.— Днепропетровск, 1981.— Рис. 5, 7; *Марина З. П., Ромашко В. А., Феценко Е. Л.* Курганы эпохи бронзы Среднего Присамарья...— Рис. 3, 11 та ін.
- ⁴¹ *Пряхин А. Д., Матвеев Ю. П.* Курганы эпохи бронзы Побитюжья.— Воронеж, 1988.— Рис. 55, 120.
- ⁴² *Цимиданов В. В., Евглевский А. В.* Указ. соч.— С. 102.
- ⁴³ *Пряхин А. Д., Беседин В. И.* Хронологические горизонты погребений Подклетненского могильника // Проблемы хронологии культур энеолита — бронзового века Украины и юга Восточной Европы.— Днепропетровск, 1994.— С. 47.
- ⁴⁴ *Чередниченко М. М.* Хронологія зрубної культури Північного Причорномор'я // Археологія.— 1977.— № 22.— С. 11.
- ⁴⁵ *Пряхин А. Д., Матвеев Ю. П.* Курганы...— Рис. 55, 64, 65, 67, 89, 108.
- ⁴⁶ *Клоков А. Б.* Каменные навершия булав эпохи бронзы Доно-Донецкого региона // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона.— Луганск, 1995.— С. 17.
- ⁴⁷ *Чередниченко М. М.* Хронологія...— Рис. 5.
- ⁴⁸ *Генинг В. Ф., Зданович Г. Б., Генинг В. В.* Синташта.— Т. 1.— Челябинск, 1992.— Рис. 88, 3; 113, 1.
- ⁴⁹ *Синюк А. Т., Козмирчук И. А.* Некоторые аспекты изучения абашевской культуры в бассейне Дона // Древние индоиранские культуры Волго-Уралья.— Самара, 1995.— С. 38.
- ⁵⁰ Там же.
- ⁵¹ Там же.— Рис. 3, 10—13.
- ⁵² Там же.— С. 39, 40.
- ⁵³ Там же.— Рис. 3, 10.
- ⁵⁴ *Зудина В. Н.* Андроновские элементы в срубной культуре Куйбышевского Заволжья // Древние и средневенковские культуры Поволжья.— Куйбышев, 1981.— Рис. 4, 7; 5, 2.
- ⁵⁵ *Васильев И. Б., Кузьмина О. В., Семенова А. П.* Периодизация...— Рис. 7.
- ⁵⁶ *Синюк А. Т., Козмирчук И. А.* Указ. соч.— Рис. 3, 12.
- ⁵⁷ *Львович Е. А.* Технология керамики абашевских и срубных памятников лесостепного Подонья // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны.— Липецк, 1992.— С. 140—142.
- ⁵⁸ *Цимиданов В. В., Евглевский А. В.* Классификация...— Рис. 60.
- ⁵⁹ *Шарафутдинова И. Н.* Степное Приднепровье в эпоху поздней бронзы.— К., 1982.— С. 73; *Отрощенко В. В.* Клейноди...— С. 104.
- ⁶⁰ *Гринченко В. А.* Могила № 3. Щоденник розкопок на Дніпрозаводбуді 1930 р. // НА АІ НАНУ.— ВУАК/Дн.— Ф. 18.— № 73, 74.
- ⁶¹ *Клоков А. Б.* Каменные навершия...— С. 17.
- ⁶² *Цимиданов В. В., Евглевский А. В.* Указ. соч.— Табл. 2.

ПОГРЕБЕНИЯ СРУБНОЙ ОБЩНОСТИ С БУЛАВАМИ

В статье рассматриваются погребения с булавами срубной культурно-исторической общности, вводятся в оборот новые комплексы, содержащие данную категорию погребального инвентаря. Затрагивая проблему выделения памятников покровского типа (культуры), автор ставит под сомнение утверждение, согласно которому с исчезновением памятников покровского типа исчезают и погребения с булавами среди захоронений срубной общности.

V. H. Zhytnikov, V. V. Tsimidanov

BURIALS WITH MACES OF THE ZRUBNA CULTURAL-HISTORICAL COMMUNITY

The paper discusses the burials with maces attributed to the Zrubna Cultural-Historical Community and introduces the new burial complexes with the above category of burial stock. The authors have touched on the problem of identification of archaeological sites of Pokrovsky type (culture); they also have cast some suspicion on the contention that the burials with maces among the burials of the Zrubna Community disappeared along with disappearance of the sites of Pokrovsky type.

Одержано 08.10.97

ЛИТІ МОНЕТИ ТА ЛИВАРНИЦТВО В НИЖНЬОМУ ПОБУЖЖІ

С. Я. Ольговський

На підставі аналізу решток бронзолivarного ремесла та литих монет з території Нижнього Побужжя архаїчного часу висловлено припущення, що анепіграфічні дельфінчики виготовлялись заїжджими майстрами, про що свідчить типологічна та рецептурна різноманітність цих виробів, і вони не можуть використовуватись для підтвердження високої ролі бронзолivarного ремесла в економіці Ольвії в перші століття її існування.

Ще донедавна бронзолivarне ремесло в Нижньому Побужжі вважалось чи не єдиним видом виробництва, яке з часу заснування Березанського поселення, а потім Ольвії, відіграло першорядну роль в економіці полісу і сприяло розвитку торговельних зв'язків з місцевими племенами Північного Причорномор'я та Середнього Подніпров'я. Окрім того, від Ольвії часів архійки в різних напрямках викреслювались караванні торговельні шляхи, якими античні товари доставлялись в Карпато-Дунайський регіон на Заході і на Урал та в Поволжя на Сході. При цьому найважливішою статтею експорту називалась саме продукція ольвійських ливарників. Більше того, саме картографування металевих речей стало приводом для визначення цих шляхів¹.

При визначенні асортименту продукції, що вироблялась в античних центрах Нижнього Побужжя, дослідників не непокоїло, що здебільшого це були речі вар-